

Fyrirlestrar

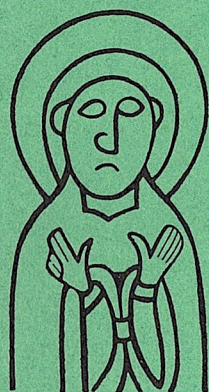
Minningarsjóðs Ásu Guðmundsdóttur Wright

The Ása G. Wright Memorial Lectures

I

Håkon Christie

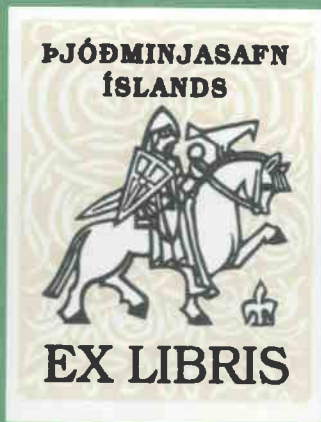
STAVKIRKENE I BYGNINGS-
HISTORISK SAMMENHENG

ÞJÓÐMINJASAFN ÍSLANDS

NATIONAL MUSEUM OF ICELAND

1970

Minningarsjóður Ásu Guðmundsdóttur Wright var stofnaður árið 1968. Hann er í vörzlu Þjóðminjasafns Íslands og skal standa straum af heimsóknum erlendra fræðimanna, er boðnir eru samkvæmt settum reglum til að flytja fræðilega fyrirlestra á vegum Þjóðminjasafnsins. Sjóðinn gaf frú Ása til minningar um eftirtalda ættingja og vandamenn sína:

Foreldra hennar Arndísi Jónsdóttur háyfirdómara Péturssonar (1857—1936) og Guðmund Guðmundsson lækni (1853—1946).

Mann hennar Henry Newcome Wright, LL.D., F.R.G.S., F.L.S., F.R.A.S. (1884—1955).

Systkini hennar Sturlu Guðmundsson (1883—1910), Sigþrúði Guðmundsdóttur (1884—1905), og Þóru Guðmundsdóttur Hermannsson (1888—1918).

Móðursystur hennar Þóru Jónsdóttur (1858—1947) og Jón Magnússon forsætisráðherra (1859—1926).

Móðurbræður hennar Friðrik Jónsson, cand. theol. (1860—1938) og Sturlu Jónsson kaupmann (1861—1947).

Stjórn sjóðsins skipa: Dr. Kristján Eldjárn formaður, Þór Magnússon þjóðminjavörður og dr. Sturla Friðriksson.

Fyrsti Minningarfyrirlestur Ásu Guðmundsdóttur Wright, fluttur á vegum Þjóðminjasafns Íslands 16. marz 1970.

Til þess standa vonir, að minningarfyrirlestrar Ásu G. Wright verði haldnir einn á ári hverju. Þeir verða gefnir út jafnóðum í sjálfstæðum heftum eins og þessu, á sama máli og þeir verða fluttir á. Það er von Þjóðminjasafns Íslands og stjórnar Minningarsjóðsins, að þetta verði eiguleg ritröð, þegar fram líða stundir, og skal vakin athygli á því, nú við útkomu fyrsta heftisins.

Håkon Christie arkitekt er starfsmaður þjóðminjavörzlunnar í Noregi og vinnur nú að hinu mikla verki Norges kirker. Þessi fyrirlestur hans er um norsku staffkirkjurnar í byggingarsögulegu samhengi.

The first Ása G. Wright Memorial Lecture, given on March 16th 1970, under the auspices of the National Museum of Iceland.

The Ása G. Wright Memorial Lectures are to be delivered annually by prominent scholars from various countries. The lectures will be published, each in the language of its author, in a booklet similar to the present one, which, it is hoped, will be the first in a long series to come.

The first Ása G. Wright lecturer, Mr. Håkon Christie of Oslo, has for a long time been on the staff of the State Antiquary of Norway, and is, together with his wife, Mrs. Sigrid Christie, author and editor of the great work on the churches of Norway.

The present lecture deals with the stave churches of Norway and their place in general architectural history.

Fig. 1. Borgund stavkirke sett fra sydvest.

Fyrirlestrar

Minningarsjóðs Ásu Guðmundsdóttur Wright

The Ása G. Wright Memorial Lectures

I

Håkon Christie

STAVKIRKENE I BYGNINGS-
HISTORISK SAMMENHENG

Útgefandi

Minningarsjóður Ásu Guðmundsdóttur Wright

Þjóðminjasafn Íslands

Reykjavík 1970

080
Fyr

STAVKIRKENE I BYGNINGSHISTORISK SAMMENHENG

DE EN GANG DA DE STORE SKOGER ENDA DEKKET EUROPA, VAR TRE det selvfølgelige byggemateriale. Arkeologiske utgravninger lar oss ane en europeisk trebygningskunst rik på bygningstyper og konstruksjonsformer i områder som i dag er fullstendig preget av stenarkitektur. Det hamskifte som Europa har gjennomgått ved at sten har fortrenget tre som byggemateriale, skyldes dels at tilgangen på egnet trevirke ble begrenset etterhvert som de store skoger ble svidd av eller hugget ned. Men dessuten har det sin årsak i de store omveltninger som fant sted i det europeiske samfunn og som markerte overgangen til middelalderen. Nye bygherrer stilte nye fordringer til sine byggverk. Først og fremst Kirken fikk behov for og etterhvert også anledning til å reise store og praktfulle anlegg hvor kravet til varighet var vesentlig. For Kirken var det derfor naturlig å velge sten fremfor tre ut fra hensynet til materialeegenskapene. Dertil kom at Kirken hadde sitt sentrum i Rom og sine byggetradisjoner knyttet til Romerrikets stenbygningskunst. Sten var blitt Kirkens byggemateriale på samme måte som latin var blitt dens sprog.

Da den misjonerende Kirke møtte det transalpine trebygningsmiljø, måtte den til å begynne med moderere sine fordringer om at kirkene skulle bygges av sten. Dette bekreftes av utgravninger i mellom-europeiske kirker, hvor det i mange tilfeller er påvist at den første kirke på stedet har vært av tre, men at den er blitt erstattet med en stenkirke, som i sin tur er blitt utvidet, ombygget eller har måttet vike plassen for en ny og større stenkirke. Det later altså til at misjonstidens kirker har vært oppført av tre og at stenkirkene først ble introdusert når menigheten hadde etablert seg. Fra den misjonerende Kirkes side må

Á kápu er mynd af helgum manni á fjöl frá Flatatungu í Skagafirði,
Þjms. 16296 d.

Á titilsíðu og bakhlið kápu er W, tekið eftir upphafsstöfunum í ættarnafni
frú Ásu og manns hennar, eins og stafurinn er á samovar, sem hún hefur
gefið Þjóðminjasafni Íslands.

Prentsmiðjan ODDI hf.

vi tro at kravene om at kirkene skulle oppføres av sten har vært håndhevet med en viss konduite, på samme måte som kravet om at messen skulle forrettes på latin. Men så snart mulighetene har vært tilstede, har man sørget for at de universalkirkelige fordringer ble tilfredsstillet.

Det var forsåvidt i overensstemmelse med den misjonerende Kirkes praksis at man også i Norden reiste trekirker til å begynne med. I de danske områder ble trekirkene skiftet ut med stenkirker i 1100- og 1200-årene, men i Norden forøvrig slo stenkirkene ikke gjennom. I Skandinavia er det enda vanlig med trekirker, og her finnes også kristenhetens eldste bevarte trekirker, de norske stavkirker, hvis eldste representanter går tilbake til 1100-årene. De har lenge stått som de eneste kjente stavbygg fra den tid da Europa enda var trebyggende. Ved de tallrike utgravninger som er foretatt i mellom-europeiske områder dukker det imidlertid frem en rik flora av stavbygg, som kaster lys over den trebygningskultur som en gang rådet grunnen. I dette byggemiljø må man søke stavkirkenes forutsetninger, og etterhvert som bildet av europeisk trearkitektur tar form, blir det mulig å se stavkirkene mot sin rette bakgrunn. De representerer en videreutvikling av bygningstyper som har vært gangbare i Europa, og sammen med det arkeologiske materiale utgjør de en viktig kilde til kunnskap om europeisk trearkitektur.

Innen vi går inn på stavkirkenes bygningshistoriske utvikling, er det nødvendig å peke på at tre har helt andre egenskaper enn sten og leder frem til konstruksjonsformer og bygningstyper som adskiller seg fra stenarkitekturens. Når stavkirken ofte blir fremstillet som et kuriosum som ikke lar seg innpasse i fremstillingen av den arkitekturhistoriske utvikling, er årsaken at man har mistet deres slektninger i europeisk trearkitektur av syne, fordi den er blitt fortrent av stenarkitekturen. Læreboken i arkitekturhistorie bygger på de mange store og praktfulle stenanlegg som er bevart rundt om i Europa. I dette miljø står stavkirken isolert og uforklart tilbake. Målt med stenarkitekturens målestokk kan den virke som et villskudd på kirkearkitekturens stamtre, men vurderet ut fra sine egne forutsetninger — som trebygg — er den et av de mest konsekvent gjennomførte byggverk som kjennes.

Stavkirkebyggerne har underkastet seg treets lover og utnyttet dets egenskaper, og resultatet er blitt et særpreget byggverk som viser stor statisk innsikt, konstruktiv evne og håndverksmessig dyktighet.

Den største og rikest utformede stavkirketype representeres av Borgund-kirken, og det er denne type vi i det følgende skal beskjeftige oss med, fig. 1 og 4. Dens skip består av et høyt sentralrom som bæres av stolper og omgis av en lavere omgang. Fra alle fire sider åpner omganger seg inn mot det hevede midtrom, som fremheves som kirkens hovedrom. Stolpene, som bærer det høyreste midtroms tak, står på to par grunnstokker som er felt sammen til en kraftig bunnramme. Grunnstokkenes ender går frem og bærer omgangenes vegger, som består av en rammekonstruksjon med grunnsvill, hjørnestolper og en øvre rem, som kalles stavlegje. Veggrammen er utfylt med stående, sammenpløyede planker. Mellom omgangens stavlegjer og den indre reisnings stolper er det lagt inn et avstivningssystem av korte bjelker innspendt mellom buknær. Til avstivning av stolpene er det satt inn en serie andreakors mellom to bjelkerammer som løper rundt rommet i høyde med omgangstaket. Over og under bjelkerammene, som kalles tener, danner buknær sammenhengende avstivningsledd. Tilsvarende rekker av buknær binder taksperrene og stavlegjene sammen. Midtrommets steile sadeltak bærer en takrytter.

Koret er kortere og smalere enn skipet og har et forenklet konstruksjonssystem, men eksteriøret gjentar skipets hovedform med hevet midtrom overdekket av steilt sadeltak, fig. 5. Borgund og noen andre av denne stavkirketyper har fått tilføyet apsis øst for koret. Apsiden bærer et lite, sylindrisk tårn med kjeglehet, hvor det hevede midtrom-motiv spiller ut i miniatyr. Utenom omgangen og uten fast konstruktiv forbindelse med den løper svalgangen, som har gavloverdekkede oppbygg foran portalene.

De bevarte eksemplarer av denne kirketyper viser store innbyrdes overensstemmelser. Enkelte ledd har imidlertid fått ulik utformning fra kirke til kirke og viser at typen har gjennomgått en viss utvikling. I bygningshistorisk forskning kan man som regel regne med at de bygningsdeler som går uforandret igjen i alle eksemplarer av en bygnings-

type, har fått sin endelige form den gang typen ble lansert, og at disse ledd er overtatt fra eller utledet av de byggverk som har vært typens forløper. På den annen side skulle de bygningsledd, som har fått forskjellig utforming i de bevarte stavkirker, være nye tilskudd som fortsatte å være under debatt etter at typen var introdusert. Hvis det er tilfelle, skulle stavkirkene i den form vi kjenner dem, være resultatet av en utvikling av eldre bygningsformer som har opptatt visse nye elementer i seg. Det skulle da være mulig å finne tilbake til tidligere stadier i denne utviklingsprosess ved å analysere stavkirkene med hensyn på hva som er likt hos dem alle og hvilke ledd som viser variasjon. Dette vil bli forsøkt i det følgende.

Til de yngste ledd som stavkirkene har opptatt hører de arkitektoniske prydformer som skyldes innflytelse fra stenarkitekturen. Den stenstil som vokste frem i 1100-årene, måtte nødvendigvis komme til å virke inn på den tradisjonelle trearkitektur. Urnes stavkirke kommer den romanske søylebasilika nærmest hva rene prydformer angår. Her møter vi terningkapitélet, en form som er utledet av stenblokkens kube, men som er unaturlig for en sylindrisk tømmerstokk og ikke har latt seg innarbeide i den indre reisnings stolper uten med visse kunstgrep. Kapitélens fremspringende hjørner er blitt naglet utenpå stolpene. For å bringe kirkerommet i en viss overensstemmelse med stenbasilikaen, er kapitélene plasert omtrent midt på stolpene, der de opptar de avstivende buefeldene. Disse er blitt dekket av profilerte buestykker som er naglet utenpå, slik at de spenner fra kapitél til kapitél og illuderer arkader i en stenbasilika. Det fremgår imidlertid klart at Urnes-kirkens påvirkninger fra samtidens romanske søylebasilika av sten innskrenker seg til rene prydformer som baser, kapiteler og profilerte arkadebuer, altså til stilformer som prøver å svøpe kirken i samtidens gangbare klesdrakt, slik den ble utformet i de toneangivende stenkirker. Men hva konstruksjonssystem og romform angår, er stavkirken upåvirket av samtidens stenkirker. Her hersker treets lover fullt ut.

Stavkirkenes arkitektoniske prydformer og den rike treskurd som utfolder seg først og fremst på portalene, er et stort og spennende tema. Stilanalytisk behandlet kan de nok også gi visse holdepunkter for dateringer av enkelte kirker, men når oppgaven er å nå frem til generelle

bygningshistoriske utviklingslinjer, kan vi la prydformene ubehandlet. De lever sitt liv på stavkirkenes overflate uten å ha innflytelse på selve bygningen og dens konstituerende ledd, som utgjør materialet for vår undersøkelse.

Andreaskorsene, som sammen med tengene danner et gitterverk rundt det hevede midtrom i en del av stavkirkene, synes å være innarbeidet i det konstruktive system på et relativt sent stadium. I Hoprekestad kirke er det satt inn på en temmelig uorganisk måte etter at bygget var reist, fig. 6. Andreaskors innspendte mellom horisontale og vertikale konstruksjonsledd har sine forutsetninger i trearkitekturen og kjennes fra europeiske bindingsverksbygg. I stavkirkene er de med på å stive av den indre reisning, men dessuten bidrar de til å fremheve det hevede midtrom som hovedrom og har ofte fått dekorativ behandling. En forestilling om hvordan stavkirkene så ut før tenger og andreaskors ble introdusert og før de stenarkitektur-inspirete prydformer holdt sitt inntog, gir Kaupanger stavkirke. Her står de indre reisningsstolper som rene master som går ubrudt fra gulv til tak, fig. 7.

Takstolen er praktisk talt ens i alle stavkirker av denne type og skulle forsåvidt tyde på at den har hørt med til de ledd som hadde funnet sin form da våre nåværende bevarte ble reist. Under sperrene har takstolen et par kryssende saksesperre som også hviler på stavlegjene. Til konstruksjonen hører dessuten en hanebjelke som undertiden er ornamentalt behandlet på undersiden og tilskåret slik at den danner en bue sammen med saksesperrene. Det særpregede ved denne takstoltype er at den er konstruert uten loftsbelegger og derved lar rommet åpne seg helt til mønet. Sammen med de aksentuerte vertikale ledd bidrar dette til å understreke rommets høydedimensjon. Det er grunn till å regne med at takstolen hører til stavkirkens eldste ledd, fig. 2.

Det samme gjelder selve veggen. Gjennom det arkeologiske materiale som er lagt i dagen i Europa, kan vi følge forskjellige typer trevegger tilbake til steinalderen. Til de enkleste hører den såkalte palisadevegg, fig. 8A, som består av likeverdige planker eller stokker som er satt ned i bakken side om side og danner en ensartet vegg. Konstruktivt er palisadeveggen på linje med lafteveggen, den enkle murveggen og andre

massiv-vegger, men den går inn under betegnelsen reisverk, som er en fellesbetegnelse for alle trevegger med reist virke. Meget tidlig i forhistorisk tid opptrer reisverkvegger med stolper som står med jevn avstand og utgjør veggens bæreledd. Mellom stolpene er det fylt ut med risfletning, planker eller lignende lette veggelementer. Slike vegger, hvor det skjernes mellom bærende veggstolper og utfyllende veggfelter, kalles skjelettvegger, fig. 8B. Når skjelettveggene består av hjørnestolper som står på sviller og bærer stavlegjer, og når denne ramme er fylt ut med stående planker, kalles den en stavvegg, fig. 8C. Det er egentlig bare kirken med denne veggtype som inkluderes i betegnelsen stavkirke.

Sitt navn har stavkirken fått av veggen, som er et viktig konstituerende bygningsledd med tradisjoner tilbake i forhistorisk tid. Sin egenart har de imidlertid først og fremst den karakteristiske romform å takke for. Likheter med den romanske søylebasilikas romoppbygging har vært fremhevet av mange forskere, og det er iøynefallende overensstemmelser dersom man sammenligner tversnittet av en stenbasilika med tversnittet av en stavkirke med indre reisning. Avvikelsene er allikevel så store at det ikke kan være tale om kopiering av en stenbasilika i tre, fig. 9. Mens basilikaen er et lengdeorientert rom, som har sideskip på nord- og sydsiden av midtskipet, går de i stavkirken som en sammenhengende omgang rundt det hevede midtrom. Stavkirkens skip er egentlig et sentralrom med tilnærmet kvadratisk grunnplan og består av et hovedrom som reiser seg tårnaktig på høye stolper over en lavere omgang. Koret gjentar skipets hovedform i eksteriøret, men i den indre konstruksjon og oppbygging og i sammenføyningen med skipet mangler den konstruktive lovmessighet som preger skipet. I bygningshistorisk sammenheng er det derfor naturlig å oppfatte skipet som bygningens eldste del, mens koret synes å være en senere tilføyelse. En romanalyse av stavkirken med hevet midtrom antyder altså at den springer ut fra et ettromsbygg, et sentralanlegg med høyt, stolpebåret midtrom omgitt av en omgang. Hvis det er tilfelle, og koret er å oppfatte som et senere innarbeidet bygningsledd, ligger det nær å anta at bygningstypen ikke er utformet for å tjene som kirke, men at den er tatt som utgangspunkt da Kirken hadde behov for et gudshus med slike egenskaper.

Fig. 2. Gol stavkirkes interiør sett mot øst. Takstolen over det hevede midtrom har saksesperrer og hanebjelker. Den mangler loftsbejler og loft og understreker rommets høydedimensjon.

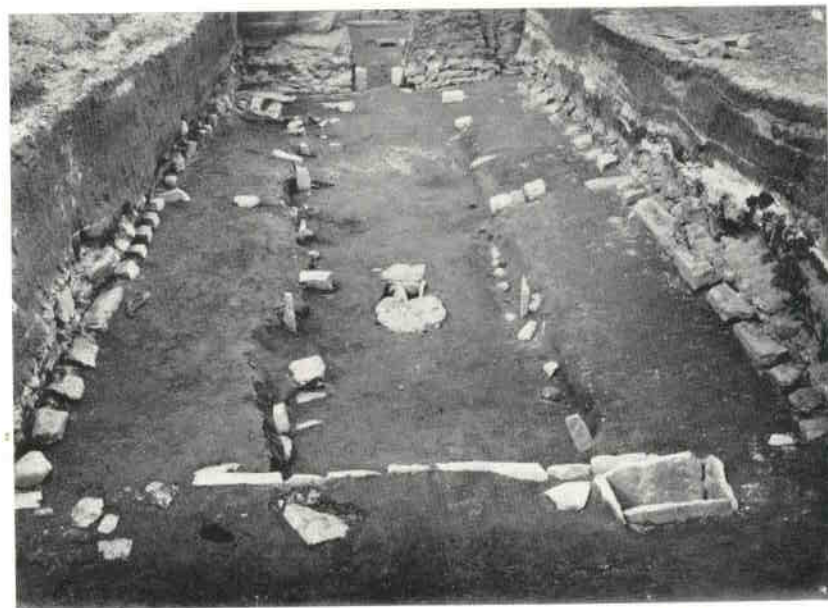

Fig. 3. Den utgravde skåle i Stöng i Þjórsárdalur, Island.

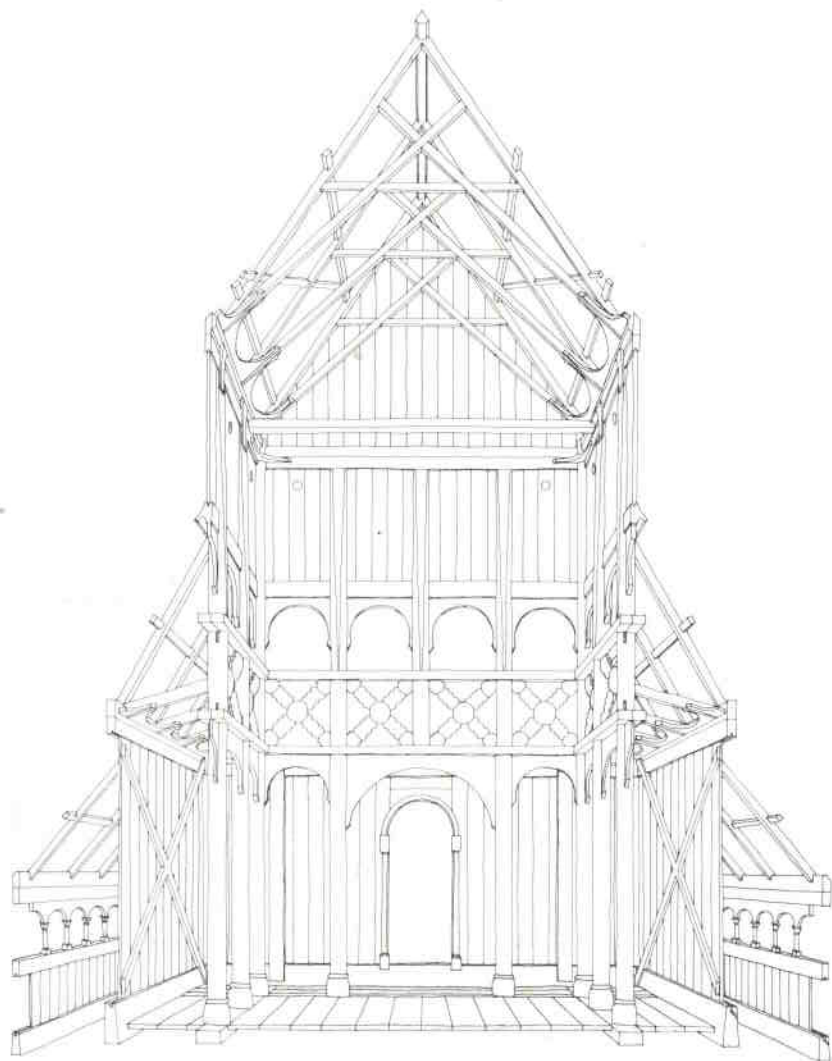

Fig. 4. Skjematisk perspektivtegning av en stavkirke av Borgundtypen. Karakteristisk for typen er det høye sentralrommet som bæres av stolper og omgis av lavere omgang på alle fire sider. Utenom omgangen går svalgangen med lavere tak og gjennombrudte vegger. Kirkeveggene består av firkantede rammer som utgjøres av stolper, sviller og stavlegjer og utfylles av veggplanker. Kirkerommet får lys fra små, høysittende lysglugger.

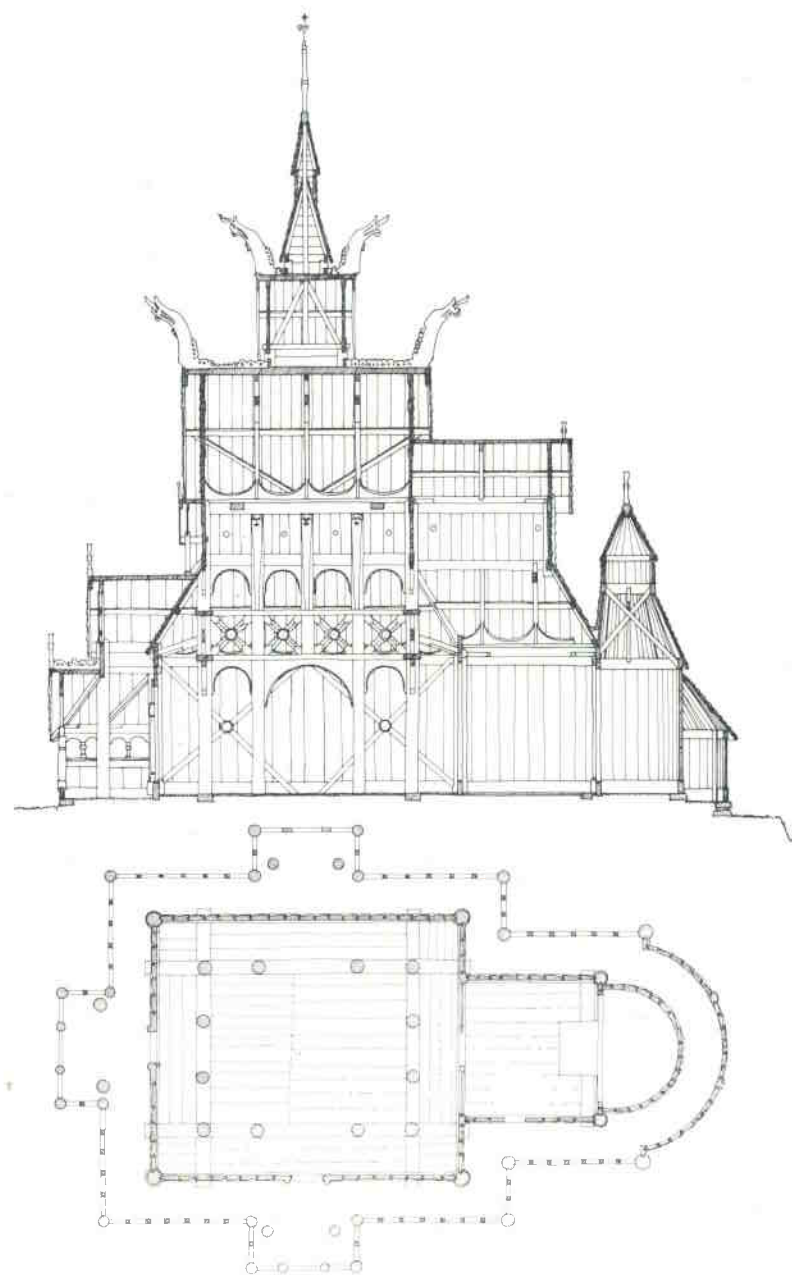

Fig. 5. Borgund stavkirke. Langsnitt og grunnplan.

Fig. 6. Høprekstad stavkirkes skip sett mot nordvest. Den indre reisingens kapiteler og buer er markert med profiler etter forbilde av samtidens stenbasilikaer. Andreaskorsene er satt inn etter at kirken var reist og skjærer seg uorganisk inn i kapitelenes.

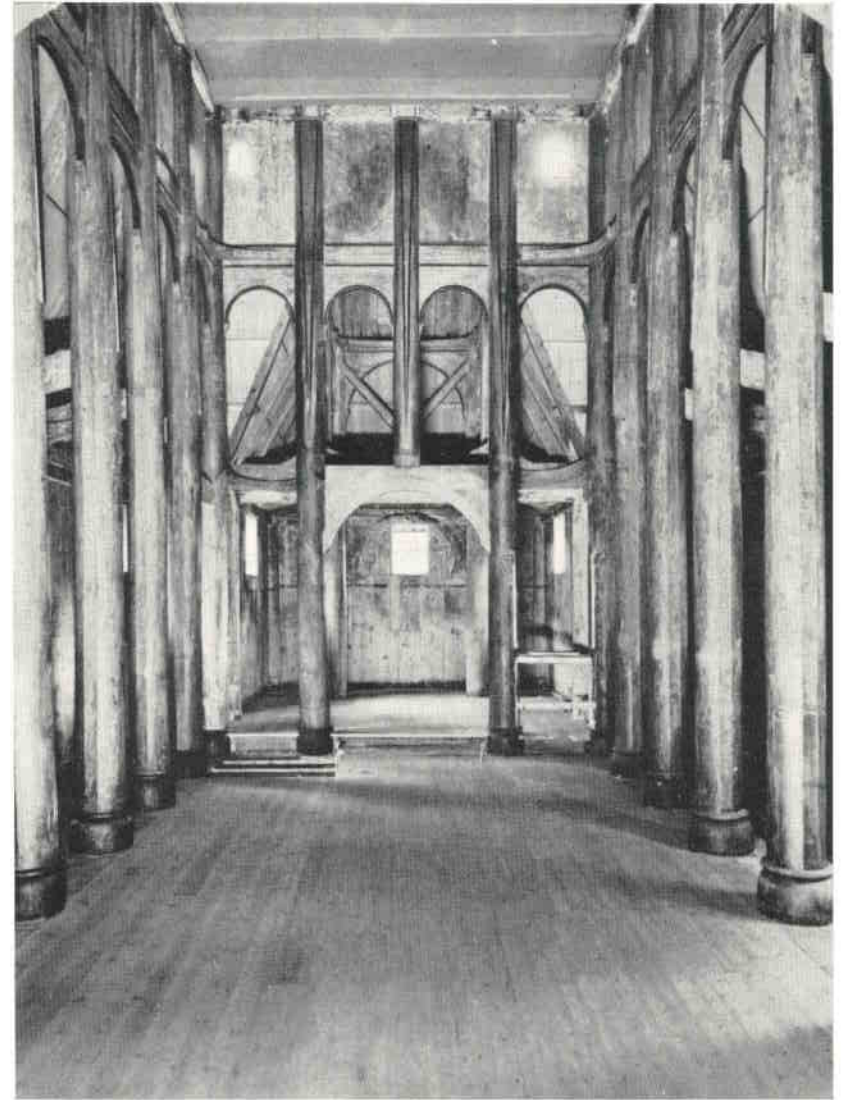

Fig. 7. Kaupanger stavkirkes skip sett mot koret. Stolpene reiser seg som rene master fra gulv til tak uten hverken tenger, andreaskors eller kapiteler. I sin saklige form representerer kirken et tidlig stadium i utviklingen av denne stavkirketype.

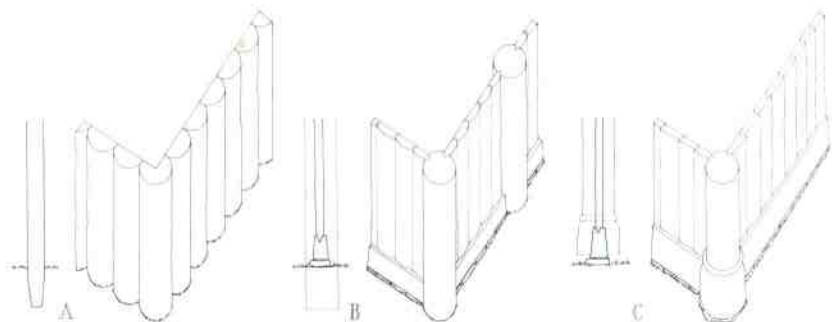

Fig. 8. Tre typer av reisverksvegger. A, palisadevegg; kløvede stokker er satt ned i bakken side om side. B, skjelettvegg med jordgravde stolper. De utfyllende plankevegger står på sviller. Borgen Husterknupp hadde trehus med vegger av denne type i 900-årene. C, stavvegg. Hjørnестолperne står på svill og danner sammen med den en ramme som fylles ut med veggplanker.

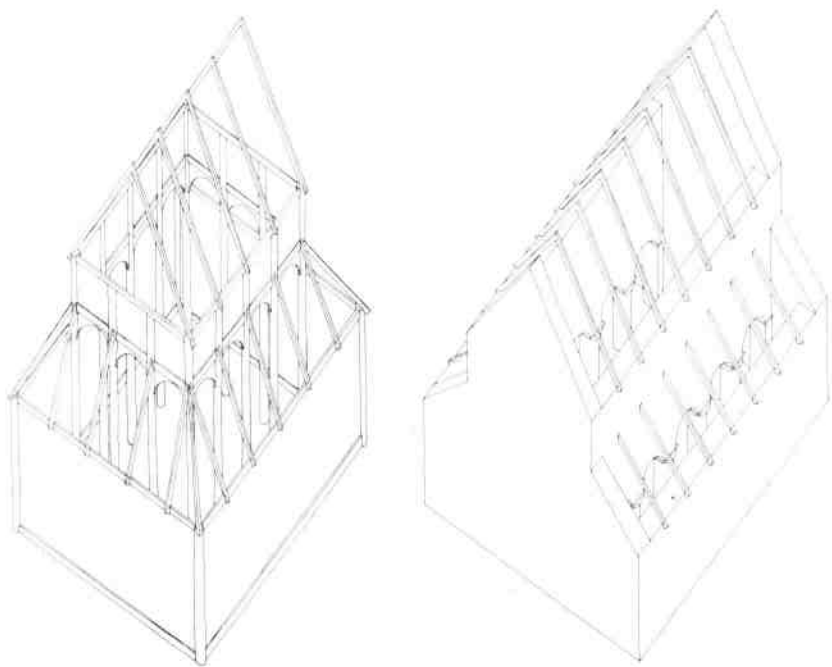

Fig. 9. Skjematisk perspektiv av A, et stavbygg med hevet midtrom og B, en treskipet basilika av sten. Mens basilikaen består av midtskip og sideskip med samme lengde, har stavbygget omgang som omgir det hevede midtrom på alle sider. Basilikaen er et lengdeorientert rom, mens stavbygget med hevet midtrom er et sentralrom.

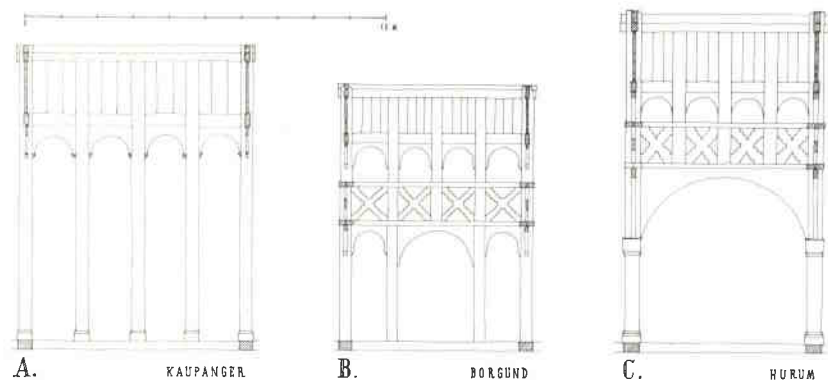

Fig. 10. Tre utformninger av den indre reisning. A, Kaupanger kirke representerer den enkleste form med rader av stolper som bærer det hevede midtroms vegger. B, Borgund kirke har stolpene avstivet med tener og andreakors. Midtre stolpe er utvekslet over nedre tang. C, Hurum kirke har tatt den fulle konsekvens av avbindingssystemet i Borgund og utvekslet alle stolpene unntatt hjørnестолperne.

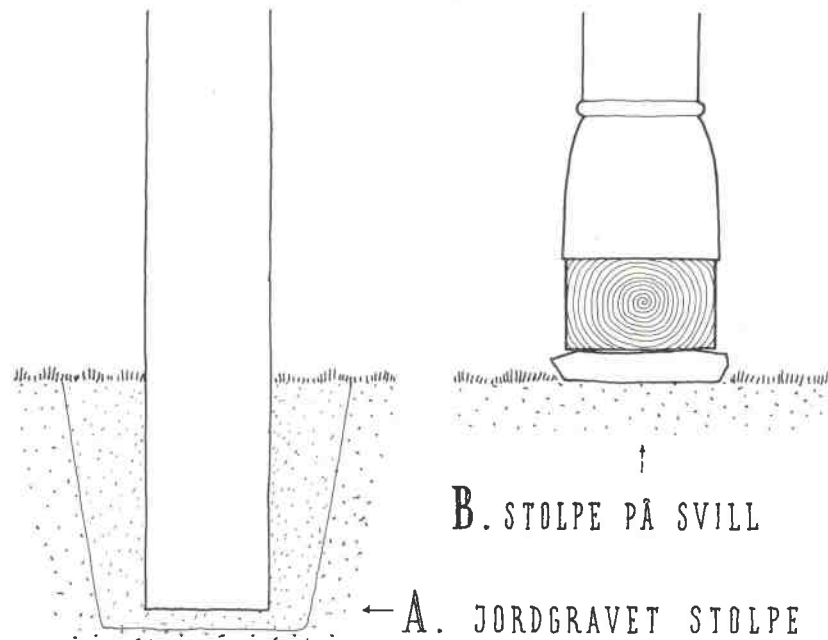

Fig. 11. De eldste trekirkene hadde sine stolper satt ned i jorden (A.). Dette ga vegen en stabilitet som de mistet når stolpene i de senere kirker ble satt på sviller (B). Overgangen fra jordgravet stolpe til stolpe på svill fordret derfor en annen avbinding av vegen, og fig. 10 viser faser i stavkirkebyggenes arbeide med dette problem.

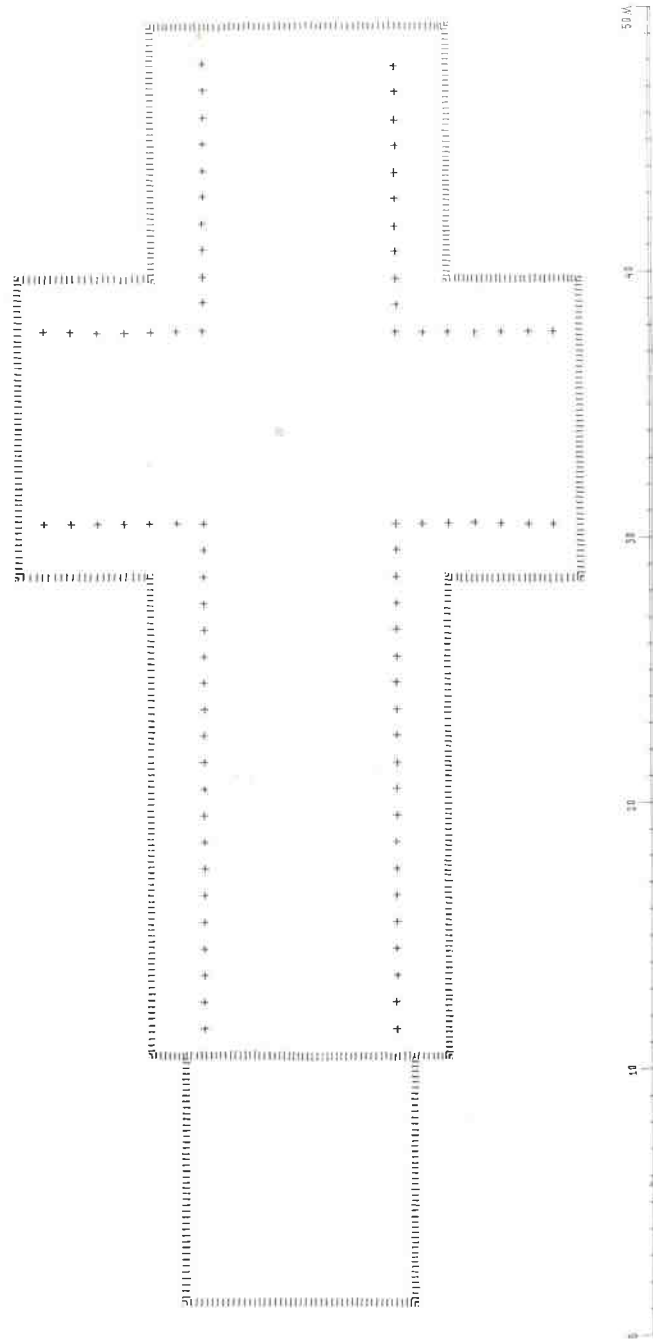

Fig. 12. Skálholt domkirke ble oppført som stavkirke i 1300-årene. Grunnplanen er her rekonstruert på grunnlag av de grunnmurer som ble funnet ved utgravningene i 1954—55. Med samlet lengde ca. 48 m er den større enn noen av de kjente norske stavkirker. Den er bygget over den latinske korsplan og kan oppfattes som et motstykke til de gotiske katedraler av sten. 2 rader av takbærende stolper deler det store rom i et ca. 7 m bredt midtskip og to ca. 2 m brede sideskip.

En bygningshistorisk analyse kan kaste streiflys inn over stavkirkenes utviklingshistorie og gi holdepunkter for enkelte tilbakeslutninger til dens forløpere. Vi skal foreløpig prøve å følge prosessen ett trin bakover fra den kjente stavkirketype med indre reisning. Hvis vi regner med at de ledd som er ens utformet i alle kjente eksemplarer av typen er overtatt fra eller utledet av dens nærmeste forløper, må dennes skip ha hatt samme romform og samme slags vegger og tak. Bare når det gjelder den indre reisning forekommer det vesentlige konstruktive variasjoner hos de kjente representanter for denne stavkirketypen, fig. 10. For det første introduseres tener og andreskors. De bevirker at øvre del av den indre reisning fungerer som et statisk fast avbundet gittersystem og åpner adgang til en annen betydningsfull forandring, nemlig at enkelte av den indre reisnings stolper kan avsluttes i høyde med tengene uten å føres ned til grunnstokkene. Strengt tatt er det bare hjørnestolpene som må hvile på grunnstokkene. De øvrige har bare konstruktive oppgaver i partiet over tengene. Den fulle konsekvens av denne sinnrike konstruktive nyvinning som tener og andreskors representerer, er tatt av en del østnorske stavkirker. Hurum kirke i Valdres, som er en av dem, viser hvilke avgjørende følger dette kan ha for selve kirkerommet. Her er skillet mellom hovedrom og omgang langt på vei opphevet i rommets nedre sone, slik at skipet har kunnet fungere som ett rom. I rommets øvre sone derimot medfører avbindings-systemets gitterverk en mer markert adskillelse mellom midtrom og omgang, slik at interiøret blir preget av en spenning mellom romformer.

Denne utvikling mot åpnere romformer i skipets nedre sone kan oppfattes som forsøk på tilpasning av en innarbeidet bygningstype til nye romidealer beslektet med dem som kom til uttrykk i tidens enkle sognekirker av sten. Da skulle man imidlertid vente at hele byggverket var blitt trukket inn i omformingsprosessen, men det er vitterlig bare ett enkelt problem som er tatt opp til debatt, nemlig avbindingen av den indre reisning. Ønsket om å utvide skipet til et samlet rom kan ha gjort seg gjeldende, men det later likevel til at konstruktive forhold har gitt støtet til forandringer.

Skal vi få mer rede på årsakssammenhengen i den forandringsprosess som vi er vidne til i de bevarte norske stavkirker, må vi først feste opp-

merksomheten ved det vi vet om de forsvunne kirker som gikk forut for de bevarte. Spor og rester av noen av disse forløpere er lagt i dagen ved utgravninger, og de viser at veggstolpene har stått med fotenden satt ned i bakken. Dette er noe av det eneste arkeologien kan fortelle om dem, men det er tilstrekkelig til å vise at da de bevarte stavkirker fikk sin form, skjedde det en viktig teknisk forandring. Mens deres forløpere hadde jordgravne veggstolper, fikk de nye stavkirker sine stolper satt på sviller som danner kirkens bunnramme, fig. 11. Sviller av denne art er en avgjørende teknisk forbedring ved at de løfter kirken opp fra jorden og på den måten gjør den mindre utsatt for råteangrep. Når enkelte av disse stavkirker har holdt seg helt til våre dager, skyldes det ikke minst svillene.

Innføringen av sviller førte på den annen side til nye konstruktive problemer som måtte løses, hvis bygningen skulle bli levedyktig. En stolpe med fotenden satt ca. 1 m ned i fast stampet jord har gitt et byggverk temmelig stor stivhet for sidetrykk. Når stolpen i stedet stilles på en svill som ligger på bakken, vil den savne den jordgravdes stabilitet. Vi må derfor vente at da kirkene gikk over fra å bruke jordgravde stolper til stolper satt på sviller, har dette medført behov for en ny stabilisering av stolpene. Og det er nettopp dette vi kan iakta i de bevarte stavkirkene, nemlig at tenger og andreakors innføres som avbinding av den indre reisnings stolper.

Konklusjonen på disse resonnemang blir derfor at de forandringer vi kan følge i de bevarte stavkirkers romform og konstruksjon er en følge av at stolpene er blitt løftet opp av bakken og satt på gjennomgående sviller. Når stavkirkenes byggmester, hvis statiske innsikt og konstruktive dyktighet er klart dokumentert i deres løsning av den indre reisnings øvre avbinding, ikke har gått løs på andre ledd i kirken med sin evne til ny-konstruksjon, må vi tro at de ikke har funnet det nødvendig, eller med andre ord at disse ledd hadde funnet sin endelige form i stavkirkenes forløpere. Hvis det er tilfelle, ledes vi til den slutning at forløperne i hovedtrekkene har hatt samme form som de stavkirkene vi kjenner, men at de konstruktivt har adskilt seg fra dem ved at stolpene har vært jordgravet og har manglet den øvre avbinding med tenger og andreakors.

Våre undersøkelser i de bevarte stavkirker har vist at de kan fortelle noe om sine nærmeste forløpere, men de gir neppe tilstrekkelig grunnlag for tilbakeslutninger til slektleddene videre bakover. Stiller vi spørsmål til arkeologien om hva den kan opplyse om stavkirkenes forløpere, er det mulig å nå noe videre. Begrenser vi foreløpig synsfeltet til det norske materiale, viser de rester av tidlige trekirker som hittil er lagt i dagen at veggene har hatt et konstruktivt skjelett av stolper som har vært satt ned i bakken med ca. 2 m avstand. Mellom stolpene må vi tenke oss at det har vært plankevegger, og siden de ikke har etterlatt seg spor i grunnen, må vi regne med at de har stått på sviller. Denne byggemåten har vært vanlig både i kirker og profanhus over store deler av Europa etter de arkeologisk påviste bygningsrester å dømme. Takket være ekstraordinært gode bevaringsforhold er det i borgen Husterknupp nær Köln lagt i dagen et trehus fra tiden omkring år 900, hvor såvel veggstolper som inntappede sviller og reiste veggplanker er bevart et stykke over terrengnivå. Slik må vi tenke oss at veggene i de norske stavkirkers forløpere har sett ut, fig. 8B.

De tidlige norske trekirker som er påvist arkeologisk har alle vært meget små, og de har hatt den samme enkle planform med rektangulært skip og smalere, tilnærmet kvadratisk kor. Vi møter her så å si utypen for kirkebygg. Den har vært utbredt over hele Europa, og i Norge har den utgjort den vanlige kirketype både i stav og sten gjennom hele middelalderen. Men dessuten har det altså forekommet en stavkirke-type med hevet midtrom båret av indre stolpereisning og omgitt av omgang. Vi er kommet til at denne kirketyper går tilbake på et sentralanlegg som primært ikke har hatt korutbygg. Arkeologien har hittil ikke gitt sikre holdepunkter for at en slik bygningstype har eksistert i forhistorisk tid, og vi kan heller ikke med full sikkerhet si at den har forekommet i kirkebygg forut for de bevarte stavkirker. Ved utgravningene under Urnes stavkirke, da sporene etter en eldre kirkes vegger ble funnet, kom det riktignok for dagen fire store stolpehull innenfor skipets vegger. De danner hjørnene i et rektangel som er sentrert i forhold til den jordgravde kirkes skip. Bygningen har vært såvidt liten at stolpene neppe har vært nødvendige som takstøtter. De må snarere betraktes som bærere av et hevet midtrom. I så fall er den første kirken

på Urnes en forløper for de bevarte kirker med indre reisning, men mens deres midtrom bæres av rader av stolper, har dette bare hatt én stolpe i hvert hjørne. Det har dessuten vært kortere og smalere i forhold til skipet og må mer ha lignet et tårn over midtre del av skipets sadeltak.

Europeisk arkeologi viser et stort materiale av bygninger med indre reisning av stolper, men de adskiller seg fra den omtalte stavkirketype ved at stolpene står i rader som bare følger bygningens lengderetning. Den utgravde tomten av skålen på gården Stöng i Þjórsárdalur på Island er en god representant for denne hustypen, fig. 3. Mens stavkirken kan karakteriseres som et sentralrom omgitt av omgang på alle fire sider, deler den indre reisnings stolper langhuset i Stöng i langsgående soner eller skip som opptar bygget i dets fulle lengde. Som romtype er skålen beslektet med basilikaen. Lengderetningen er klart understreket, og rommet fremtrer som en serie ensartede romseksjoner føyet etter hverandre etter bygningens lengdeakse.

Langhus av denne type danner utgangspunktet for en kirketype som har hatt stor utbredelse i Europa. Den er også påvist i Norden, og den eldste man hittil kjenner til, er det gravet frem spor og rester av på Brattahlid i Grønland. Man mener at den er bygget omkring år 1000 for Eirik Raudes kone Thjodhilde. Kirken har vært omgitt av en kraftig torv-vold, men selve byggverket har vært av tre med stavvegger. Till tross for at den har vært meget liten, bare ca. 2 m bred, har den hatt indre stolpereisning. Torvvolden må her som i Stöng oppfattes som et ytre vern omkring huset uten annen konstruktiv funksjon enn å yde trebygningen en viss støtte mot sidetrykk. Kjernebygget er imidlertid et stavbygg som i bygningshistorisk sammenheng har sin plass blant stavkirkene. Nyere forskning har gjort det klart at kirker av denne type også har eksistert på Island. De islandske kilder beretter såvel om rene stavkirker som om stavkirker omgitt med torvvolder, og det er neppe for meget sagt at de islandske kirketufter gjemmer nøkkelen til forståelse av den tidlige islandske kirkebygningkunst. Den vil også kaste lys over sider af Nordsjøområdet kirkelige utbygningshistorie som hittil ligget i det skjulte.

Det islandske stavkirkemateriale har spesiell verdi fordi det til en

viss grad kan støtte seg til tidlige skriftlige etterretninger. De største og stasligste stavkirkene ble etter alt å dømme reist på bispesetene Skálholt og Hólar i 1300-årene, og etter det vi vet om dem, avviker de adskillig fra stavkirketyper med hevet midtrom omgitt av omgang. For det første har de islandske vært større. Grunnmurene for Skálholtkirken, som kjennes fra utgravningene i 1954—55, viser at kirken har bestått av en ca. 39 m lang bygning, hvis grunnplan har dannet et latinsk kors. Tverrarmene har gått ca. 5 m ut til hver side, og alle fire korsarmer har vært ca. 12 m brede. Dette har gitt den anselige dimensjoner, og sammenlignet med Borgund stavkirke har Skálholtkirken hatt ca. 10 ganger så stor grunnflate. I tillegg kommer vesttårnet, som har stått inntil kirkens vestgavl og dekket en grunnflate på ca. 9×9 m. Kirken har hatt en indre reisning av stolperækker som har gått i alle fire vingers fulle lengde og delt dem i tre skip, et høyt og bredt midtskip med et lavere sideskip på hver side, fig. 12. Som bygningstype har den sin forutsetning i langhuset.

Sine nærmeste slektninger har de to islandske domkirker hatt i en gruppe stavkirker som synes å være introdusert i Norge en gang i 1200-årene, hvor de fikk stor utbredelse i 1300- og 1400-årene, særlig i erkestiftet Nidaros. Av disse kirker er så å si alle forsvunnet, og ingen av hovedmonumentene er kjent. Beskrivelser kan imidlertid fortelle at det har forekommet både langkirker og korskirker og at noen har vært delt i tre skip av stolperækker som har stått i bygningens lengderetning. Selv om ingen av dem har nådd de islandske domkirkers mål, har de hatt store dimensjoner, og likhet i konstruksjon og romform viser at de har tilhørt samme type. Deres særpreg kommer klart frem når de sammenlignes med stavkirken med hevet midtrom omgitt av omgang. Takstolen mangler saksesperrer, men har derimot loftsbjelker som fratar rommet noe av høydedimensjonen. Lengderetningen er derimot fremhevet, og bygningene har langt overskredet de dimensjoner som var mulig for andre stavkirker. I stedet for bueknær, tenger og andreaskors er de horisontale og vertikale konstruksjonsledd avstivet med skråbånd. Stolpepar forbundet med loftsbjelker til en stiv bukk utgjør bygningens konstruksjonsenhet. Den er stillet på tvers av rommets lengdeakse og gjentatt med jevn avstand innover i bygningen, slik

at rommet kan oppfattes som en addisjon av ensartede romseksjoner. Mens konstruksjonssystemet i kirker med hevet midtrom omgitt av omgang er bundet til veggene og følger dem rundt rommet, er det her løst ut av veggplanet og stillet fritt i rommet. Disse to forskjellige konstruksjonsprinsipper leder frem til hver sin bygningstype, den første til sentralbygget, den annen til langhuset.

I trekirkearkitekturen står foreløpig den norske stavkirken som er utledet fra sentralbygningstypen nokså isolert og uforklart i bygningshistorisk sammenheng. Vi har fulgt konstruktive og rommessige forandringer som den har gjennomgått i 1100- og 1200-årene, men har ikke kunnet peke på sikre utviklingslinjer forut for denne perioden og står uvisse når det gjelder bygningstypens opphav og tidspunktet for dens utformning for kirkelige formål. Langkirkens bygningstype med midtskip og sideskip kan imidlertid følges tilbake til det forhistoriske langhus, som kan oppfattes som grunntype for et rikt register av kirkebygg like fra enkle kirkerom av tre til utviklede basilikaer av sten. De islandske domkirker må kunne oppfattes som representanter for senmiddelalderens mest avanserte utformning av langkirketypen i tre. Konstruktivt gods fra mange kanter er her innarbeidet i et byggverk som preges av samtidens toneangivende romidealer slik de kom til uttrykk i gotikkens katedraler.

Gotikk er etterhvert blitt et begrep med så mangeartet innhold at det nærmest er uanvendelig. Det står både for en tidsepoke, en kunstretning og en byggemåte. Hvis vi skal holde fast ved den bygningshistoriske bestemmelse og karakterisere gotikken som konstruksjon i ett ord, er skjelettvegg det mest dekkende stikkord. Den er imidlertid ikke bundet til en bestemt tidsepoke, men forekommer såvel i våre dagers storbygg av stål og betong, som i forhistoriske trehus. Utviklingen av skjelettveggen er derimot bundet til trehusene og utledet av treets materialeegenskaper. Når trestammer settes i jevn avstand med foten ned i bakken, danner de et stabilt skjelett i en vegg. Mellom stolpene kan det enten fylles ut med lettvegger eller åpnes ut mot sideskip. Det bygningshistoriske materiale som etterhvert legges i dagen lar oss ane en europeisk bygningstradisjon i tre hvor skjelett-

veggen inngår i bygg av forskjellig type. Allerede i forhistorisk tid er det reist store trehus med indre stolpepar korresponderende med de fagdelte ytterveggers stolper. Etterhvert ble det også reist byggverk med lignende romformer av sten. Ut fra sine materialeegenskaper egner sten seg imidlertid først og fremst til bygging av massive, jevntykke murer, og en konstruktivt betinget oppdeling av murene i bærende pilarer og utfyllende murfelter ble først satt i system i 1100-årene. Det ga adgang til store muråpninger og åpnere romformer og innledet den gotiske stenbygningkunst.

I de sentrale kulturområder, hvor denne utvikling fant sted, var tre det vanlige byggmateriale på den tid. Kirke og konge var imidlertid begyndt å oppføre sine anlegg i sten, og fordi sten på denne måte ble elitekunstens materiale knyttet til de toneangivende samfunnslag, kom stenkunsten og dens stilformer til å bre seg både geografisk og sosialt. I bygningshistorisk sammenheng er det imidlertid viktig å være klar over at katedraler og borger av sten bokstavelig talt vokste opp av trearkitekturen. I samtidens byggemiljø sto de som paradenumre i en bygningsmasse som var fullstendig preget av tre. Ved å basere arkitekturhistorien bare på stenarkitekturen faller ikke bare en så viktig del som trearkitekturen ut av bildet, men vi mister samspillet mellom sten og tre av syne. Derfor er det så viktig at europeisk trebygningkunst etterhvert trekkes frem av glemsel. Den gjør det nemlig klart at det har foregått en teknisk-funksjonell utvikling av trearkitekturen og at man har rådet over et rikt register av konstruksjonsformer og bygningstyper av tre. Det har eksistert store og kompliserte treskjelettbygg, og de konstruktive overensstemmelser mellom dem og gotiske skjelettbygg av sten taler klart om et samspill hvor vi må anta at trebygningkunsten i stor grad har vært den givende part. Trebygmestrene har forvaltet den konstruktive erfaring og statiske innsikt som dannet forutsetningene for gotikkens skjelettbygg i sten, og det er grunn til å oppfatte tre som det førende materiale ved utviklingen av gotisk arkitektur.

Þjóðminjasafn Íslands

13 700 537

